

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ*

Հովհաննես Թումանյանի դասական գործը

1905-1907թթ. Ռուսաստանյան կայսրության ողջ տարածքում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումները ոչ ուս ժողովուրդների պարագայում ուղեկցվում էին նաև ազգային հիմնախնդիրների առաջադրման գործընթացով: Ինչ վերաբերում է հայությանը, ապա «հեղափոխական շարժում» կոչվածը մեր դեպքում գուցորդվեց գրեթե ողջ Անդրկովկասում ընթացող հայ-թաթարական կռիվների հետ, որոնք հրահրվել էին ցարական իշխանությունների կողմից: Ուժեղացած անիշխանությանն ու կովկասյան թաթարների ջարդարարական նկրտումներին դիմակայելու համար Անդրկովկասի հայությունը արագորեն համախմբվեց ՀՅ Դաշնակցության շուրջը, որն ինքնապաշտպանական կռիվների ընթացքում ձևավորեց հայաբնակ գավառներում փաստացի իշխանություն ունեցող մարմինների մի կուռ համակարգ իր կոմիտեների, ենթակոմիտեների, զինվորական խորհուրդների ու դատական մարմինների միջոցով: Արդյունքում՝ ցարական իշխանությունների կողմից հրահրված կռիվներում Անդրկովկասի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով ստեղծված կառույցները շուտով դարձան թիրախ նույն ցարական իշխանությունների համար:

Անգամ հայ-թաթարական կռիվների ավարտից և 1906թ. սկսված՝ ՀՅԴ հարյուրակների լուծարումից հետո էլ, ի տարբերություն համառուսաստանյան սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցությունների, ՀՅԴ-ն և նրա կողմից առաջնորդվող Անդրկովկասի հայությունը, լուրջ ուժ էին հանդիսանում: Ավելին, չնայած ցարական Օխրանայի (պահնորդություն) հետևողական ջանքերին, հայագիների շրջանում ուստիկանական գործակալների թիվը չափազանց փոքր էր, քանի որ վերջիններս իրենց գլխավերևում մշտապես նշմարում էին

* ՀՅԴ Մեծ դատավարության թղթածրարների տպագրությունը «Վեմ»-ում կրելու է պարբերական բնույթ: Հաշվի առնելով Ամենայն Հայոց բանաստեղծի ծննդյան 140-ամյակը, հրապարակման հեղինակը՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Ավագ Հարությունյանը, սկսում է Հովհ. Թումանյանի դատական թղթածրարի տպագրությունից միաժամանակ ներկայացնելով համառոտ վերլուծություն-տեղեկանք՝ ՀՅԴ Մեծ դատավարության վերաբերյալ: Հաջորդ հրապարակումը ներկայացնելու է Հայաստանի առաջին Հանրապետության վարչապետ Հանո Օհանջանյանի դատական թղթածրարը: *Խմբ.*

թիվ 1(26) ապրիլ-հունիս 2009

համահայկական համդես

Վեմ I

ՀՅԳ-ի պատժիչ ձեռքը: Այսպես, դեռևս 1918թ. տպագրված Վ. Ագաֆոնովի «Արտասահմանյան պահնորդություն» գրքում, ուր ներկայացվում էր Ռուսաստանից դուրս գործող ցարական ոստիկանության գաղտնի գործակալների ցուցակը, հիշատակվում էին ընդամենը երկու հայազգի գործակալներ. 1. Մինաս Սամվելով, 2. Սկրտիչ Ճատուրյան¹:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում հետադիմության գրոհն առաջնորդող Ռուսաստանի վարչապետ և փաստացի դիկտատոր Պ. Ստոլիպինը հենց ՀՅԳ-ին էր համարում ցարական վարչակարգի համար ամենավտանգավոր քաղաքական ուժն Անդրկովկասում: Նրա հիշողության մեջ դեռ թարմ էր մասնավորապես Հայաստանյայց Եկեղեցու գույքի բռնագրավման դեմ հայոց հզոր ընդդիմությունը: Ուստի, ցարական իշխանությունները 1908թ. վերջերից նախաձեռնեցին ՀՅԳ-ի ու նրա միջոցով Անդրկովկասի հայ մտավորականության ընտրանու դեմ ուղղված հալածանքների, ձերբակալությունների, դատավարությունների մի լայնածավալ գործընթաց, որը պատմության մեջ մտավ իբրև ՀՅԳ «Մեծ» կամ «լիժինյան» դատավարություն՝ հաճախ նույնանալով այդ գործը վարող Նովոչերկասկ քաղաքի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով դատական քննիչ Ն. Լիժինի անվան հետ:

1908թ. տարեվերջին սկիզբ առած զանգվածային ձերբակալությունների պայմաններում ակնհայտ դարձավ, որ ՀՅԳ-ի դեմ սկսված հալածանքները օբյեկտիվորեն վերածվել են ողջ արևելահայության և առաջին հերթին՝ նրա մտավորական հատվածի դեմ ուղղված քաղաքական արշավի: Պատճառն այն էր, որ ՀՅԳ-ի շարքերում կամ նրա համակիրների թվում էին ժամանակի հայ նշանավոր գրողների և հրապարակախոսների նշանակալի մասը: Ուրեմն, ՀՅԳ-ի դեմ ուղղված հալածանքները հայ ժողովրդի լավագույն զավակների դեմ ուղղված քաղաքական հետապնդումներ էին:

Հաջորդ՝ 1909 թվականին ՀՅԳ-ն սկսեց լրջորեն մտահոգվել հետադիմության հակահարձակման պայմաններում իր շարքերի ու Կովկասի հայ մտավորականության հանդեպ բռնարարքներից: Մասնավորապես, 1909թ. սեպտեմբերին կայացած ՀՅԳ 5-րդ (Վառնայի) Ընդհանուր ժողովի ընդունած «Յայտարարագիր Կովկասեան գործունեութեան առթիւ» փաստաթղթում նշվում էր. «Կռիւր դաշնակցական շարքերի և ընդհանրապէս կովկասահայ մտաւորականութեան դէմ՝ երկարօրէն խնամքով նախապատրաստուած, մղում է հայ ժողովրդի տականքների աջակցութեամբ ու խրախուսանքով, յաճախ նոյն պաշտօնեաների ձեռքով, որոնք դեռ երէկ մեր կօմիտէների թոյլտութեանն էին սպասում՝ իրենց պաշտօնատեղին երթալու համար, դաշնակցական մարմինների ու դատարանների աջակցութեանն էին դիմում և յեղափոխական դրօշակի ետևից քարշ ընկած՝ կազմակերպութեան մարտական ու գաղափարական կորովն էին գովաբանում»²: Միայն տության դեմ պայքարում կարևորելով տարբեր կուսակցություններին համակած պասիվությունը հաղթահարելու գործը, Ընդհանուր ժողովն առաջ էր քաշում

¹ Стів Агафонов В. К., Заграничная охранка, Петроград, 1918, сс. 371, 374.

² Հ.Յ.Գ. Ե.-րդ Ընդհանուր ժողով: Յայտարարագիր Կովկասեան գործունեութեան առթիւ, «Դրօշակ», Ժնև, 1909, ք. 10-11, էջ 129-130:

Ռուսաստանի սոցիալիստական ու ժողովրդավարական կուսակցությունների ջանքերի միավորման խնդիրը, քանզի «... մտակայ գործունեության ծանրության կենտրոնը պետք է համարել կոչը միապետական ընդհանուր ռեժիմի դեմ, որի գոյութեամբ չափազանց դժարին, յաճախ ապարդիւն են աշխատատեղերի տնտեսական նախաձեռնումները և անխուսափելի՝ ազգային հալածանքները»³:

Ուստի, իր «Որոշումներ» բաժնում Ընդհանուր ժողովն առաջարկում էր ՀՅԴ մարմիններին՝ «Նախաձեռնություն ստանձնել հրախրելու թե՛ Ռուսիոյ մէջ ընդհանրապէս և թե՛ Կովկասի մէջ մասնատրապէս՝ ընկերվարական և ասոնց համաձայնութեամբ ուրիշ դեմօկրատիկ կուսակցություններու համագումար մը՝ ընդհանուր պահանջներ, տակտիկ և գործունեության ձևեր մշակելու համար»⁴:

Սակայն, ցարական հետադիմության ձեռնարկած հետապնդումների ու բռնությունների արդյունքում ձերբակալվել էին հարյուրավոր դաշնակցականներ, նաև՝ համակիրներ, այդ թվում՝ մտավորական, քաղաքական, մարտական գործիչներ, անգամ հոգևորականներ: Ցարական Օխրանայի կողմից կազմված այսպես կոչված «159-ի» գործի քննությունը իրականացնող Հարավային Ռուսաստանի Նովոչերկասկ քաղաքի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով դատական քննիչ Ն. Լիժինը, չնայած իր անհավասարակշիռ պահվածքին, այնուամենայնիվ, նման գործեր «թխելու» մեծ փորձ ուներ: Ուստի, վերջինիս կողմից կազմվեց հիրավի մի հսկայածավալ գործ, որն անկասկած յուրատեսակ հաշվեհարդարի նպատակ էր հետապնդում⁵:

Հիշատակության է արժանի այն փաստը, որ եվրոպական ու ռուսական առաջադեմ գործիչները գորավիզ կանգնեցին հայ մտավորականությանն ու քաղաքական առաջնորդներին: Մասնավորապես, ՀՅԴ դատապաշտպանների թվում էին Ռուսաստանում հայտնի այնպիսի իրավաբաններ, ինչպես՝ Ա. Կերենսկին (հետագայում՝ Ժամանակավոր կառավարության ղեկավար), Օ. Գրուզենբերգը (վերջինս նաև Հովհ. Թումանյանի դատապաշտպանն էր):

ՀՅԴ-ն մեղադրվում էր գործող ցարական վարչակարգը բռնի, անարեկչական եղանակով տապալելու ձգտման մեջ, և անխտիր բոլորը, ովքեր ՀՅԴ անդամ էին, պատժվում էին քրեական օրենսգրքի 102-րդ հոդվածով (պետական հանցագործություն): Կազմված դատական գործն իր ծավալով աննախադեպ էր անգամ Ռուսաստանի նման երկրի պատմության մեջ: Նրա ամբողջական էջերը մինչ օրս իրենց ուսումնասիրողին են սպասում, քանզի այս գործի միայն մեքենագիր ամփոփ օրինակն է Դոնի Ռոստովի արխիվից Հայկոմկուսի գլխավոր քարտուղար, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի դիմումի համաձայն, 1927թ. տեղափոխվել Երևան: Այն սկզբում պահվել է Հայաստանի հեղափոխության թանգարանում, իսկ այժմ՝ Հայաստանի ազգային արխիվի ՀՅԴ ֆոնդում⁶:

³ Նույն տեղում, էջ 130:

⁴ Նույն տեղում, էջ 133:

⁵ Մ. Վարանդյանը, ինչպես նաև նրան հետևելով՝ հետագա բոլոր հեղինակները, գործի ընդհանուր ծավալը նշում են 40.000 էջ, սակայն մեր ձեռքի տակ եղած դատական գործի մեքենագիր օրինակում գտանք հետևյալ հիշատակությունը. «հատոր 135, գործի թերթ 45166»: Այսինքն՝ ՀՅԴ դատական գործը նվազագույնը անցել է 45.000 էջի սահմանը, ինչը թերևս վերջնական ծավալը չէ:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գգ. 1-6:

Հենց սկզբից նշենք, որ այս դատական գործը բաղկացած է 6 ծավալուն հատորներից և այդ շրջանակներում պարփակվող՝ ՀՅԴ ողջ դատավարության փաստաթղթերի ամփոփ, մեքենագիր պատճենն է, որի բոլոր նյութերի վերջում դրանց վավերական լինելը հաստատող ձեռագիր ստորագրություններ կան: Այսինքն՝ սա լիժնյան դատավարության փաստաթղթերի թեպետ ամփոփ, բայց վավերական տարբերակն է: Նրա ամբողջական՝ մի քանի տասնյակ հազար էջերից բաղկացած տարբերակի ճակատագիրն առայժմ անհայտ է, ուստի նշված 6 հատորյակի Երևան տեղափոխվելու փաստը ձեռք է բերում խիստ կարևոր նշանակություն: Այս հատորների շրջագծում պահպանվող դատական գործը բաղկացած է 4915 էջ ընդհանուր ծավալից, բուն գործը՝ 4607 էջ, մեղադրական ակտը՝ 251 էջ, մեղադրյալների ցուցակը՝ 8 էջ, վկաների ցուցակը՝ 14 էջ, վճիռը՝ 41 էջ:

Դատական գործում գետեղված են նաև ռուսերեն թարգմանությամբ ՀՅԴ գործիչների հարյուրավոր նամակներ, հեռագրեր, թուղիկներ, կոչեր, ինչպես նաև՝ հողվածներ, գրքույկներ, պատմական տեսություններ: Նրանում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում ցարական ոստիկանության ձեռքին խաղալիք դարձած չարահամբավ խմբապետ Միիրանի ցուցմունքները: Վերջինս մատնել էր ՀՅԴ Բյուրոյի անդամներին, մտավորականներին, կուսակցական գործիչներին, խմբապետներին, վրիժառուներին, կուսակցության ազդեցության տակ հայտնված ռուս պաշտոնյաներին, բարձրաստիճան պաշտոնյաների դեմ ահաբեկչություն կազմակերպողներին, կուսակցության խորհրդանշանները, կարգախոսները, ծածկագրերը, զենքի զննան և պահեստավորման ձևերն ու վայրերը⁷:

Ուստի ՀՅԴ-ի դեմ ցուցմունք տված 283 հոգանոց վկաների ցուցակը գլխավորում էին Գաբրիել Քելչիշյանը (Միիրան) և նրա գործակից Հաբեթ Վարդերեսյանը: Վկաների մեծ մասը հայեր չէին, զգալի էր ոստիկանների և դատական ոլորտի աշխատակիցների թիվը: Դատական գործի փաստաթղթերի՝ հայերենից թարգմանիչն էր վրացի Սերգեյ Նադիրաձեն (Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանական վարչությանը կից), ձեռագրերի համեմատության փորձագետներն էին հայազգի Իվան Սրաբովը (Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանական վարչությանը կից), Գրիգորի Մալյարովը և Եվգենի Կազակովը (Նովոչերկասկ):

Ինչ խոսք, ՀՅԴ գործունեության առումով ցարական իշխանությունները եթե անգամ կոնկրետ խնդիրներ ունեին, սպա դրանք ամենևին էլ զանգվածային դատական հետապնդման առարկա չէին կարող լինել: Քանզի, ինչպես Մ. Վարանդյանն է նկատում. «Անշուշտ, հայաստանում բռնակալութեան դեմ Դաշնակցութիւնը Կովկասի մէջ կատարեր էր ծանրակշիռ ակտեր – անգամ զուտ ինքնապաշտպանական շարժումներու ընթացքին – որոնց համար մեղադրուելու էր և խստօրէն պատժուելու էր... Պատժուելու էր ոչ միայն այն պատճառով, որ յանդգներ էր զինուած վաշտերով հրապարակ գալ ջարդարար հորդաներու դէմ, այլ և անխնայ կոտորեր էր հայու արհնով զինովցած ցարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները...»⁸:

Ինչևէ, ցարի հրամանով Կառավարող Սենատը Հատուկ Ներկայացուցչությամբ պետական հանցագործության գործով 1912թ. հունվարի 17-մարտի 20-ին

⁷ Վարանդեան Մ., Գ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հտ. Բ, Թեհրան, 1981, էջ 332:

⁸ Վարանդեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 335:

կայացրեց իր վճիռը: Դատավորներն էին սենատորներ Ա. Ն. Կրիվցովը, Վ. Ի. Մարկևիչը, Ն. Պ. Գարինը, Վ. Յ. Բախտեյարովը, Ա. Ի. Պոլոնը:

Դատական վճիռ կայացվեց 146 հոգու վերաբերյալ. Արշակ Մեիրաբյան, Սարգիս Մանասյան, Մինաս Բերբերյան, Համո Օհանջանյան, Ավետիք Սահակյան, Սիրական Տիգրանյան, Հովսեփ Արղության, Լևոն Թադևոսյան, Հովհաննես Թումանյան, Աբրահամ Գյուլխանդանյան, Համազասպ Սրվանձտյանց, Լևոն Աթաբեկյան, Գերասիմ Բալայան, Գարեգին Նժդեհի և ուրիշներ (հերթակա- նությունն ըստ դատական գործի): Սրանց հիմնական «մեղքը» ոչ պակաս, ոչ ավել այն էր, որ 1905-1909թթ. մասնակցել էին ՀՅԴ գործունեությանը...:

Նրանց մեծ մասը (94 հոգի) ազատվեցին՝ համարվելով արդարացված դատա- կան կարգով (այդ թվում՝ Մ. Բերբերյանը, Ս. Տիգրանյանը, Հ. Արղությանը, Լ. Թադևոսյանը, Հովհ. Թումանյանը, Աբր. Գյուլխանդանյանը, Լ. Աթաբեկյանը, Գ. Բալայանը, Գ. Նժդեհը): 52 հոգի դատապարտվեցին կարճաժամկետ բանտար- կության և աքսորի ու անմիջապես ազատվեցին՝ արդեն իսկ բանտարկություն կրած լինելու և համապատասխան ժամկետը լրանալու պատճառով: Միայն Ս. Մանասյանը (6 տարի), Հ. Օհանջանյանը, Հովհաննես Ղազարյանը և Արշակ Մուրադյանը (4-ական տարի) դատապարտվեցին տաժանակիր աքսորի՝ ունեց- վածքի իրավունքից զրկումով: Երկու հոգի չդիմանալով բանտի գրկանքներին մա- հացան (Սարբազ Խեչոն և Չիչինյանը), մեկը խելագարվեց (Հովհաննես Մեղնիկ- յանը): Այս ամենը դեռ քիչ էր՝ դատական գործով ծախսերի հատուցումը հավա- սարապես դրվեց բոլոր դատապարտյալների վրա՝ փոխադարձ պատասխա- նատվությամբ:

ՀՅԴ գործը «թխած» Ն. Լիժնին ևս հետագայում դատեցին, բայց հաշվի առնե- լով վերջինիս «վաստակը», ստիպված էին նրան պաշտոնապես հայտարարել հոգե- կան հիվանդ և գործը մոռացության մատնել:

Ողջ դատավարության ընթացքում և դրա արդյունքում, ի մեծ հուսախաբություն լիժնիների, ՀՅԴ-ն ոչ միայն չքայքայվեց ու չվերացավ, այլև ընդհակառակը՝ ընդա- մենը հինգ տարի հետո ասպարեզից հեռացավ նրան դատել փորձող ցարական ինքնակալությունը. «Վարագոյրն իջաւ դաշնակցական Գողգոթայի այդ յուզում- նալից դրուագին վրայ և Ռուսիոյ ժողովուրդներուն ու ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև մեղադրեալի նստարանին վրայ բազմեցին իսկական չարագործները, քննիչ- ներու, դատաւորներու և նախարարներու հայատեաց ու մարդատեաց խուժանը: Ոչինչ չսհեցաւ Պետերբուրգի կամարիլլան: Լոկ ամօթանք ու նուաստացում: Հայ ժողովուրդի արդար դատը չմարեցաւ: Ընդհակառակն, նոր փայլ ու հմայք ստացաւ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չքայքայուեցաւ, չթուլացաւ: Ընդհակառակն, այդ ամբողջ դատավարութիւնը երկու ամիս շարունակ, աշխարհի մեծ բեմին վրայ, իր արտա- կարգ հանդիսութեամբ նոր, թարմ սնունդ բերաւ Հայ Մարտական Կազմակերպու- թեան անունին ու հռչակին»⁹:

«ՎԷՄ» համահայկական հանդեսը, հենց առաջին համարից, առանձին խո- րագրով, հաջորդականությամբ հրատարակելու է ՀՅԴ Մեծ կամ «լիժնյան» դա- տավարության գործի հատորներում պարունակվող կուսակցության հայտնի գոր-

⁹ Վարանդեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 340-341:

ծիչներին վերաբերող փաստաթղթերը: Հրապարակելու է, անշուշտ, ոչ թե նրա համար, որ հավատ է ընծայում նրանց ներկայացված մեղադրանքներին, այլ որովհետև այս առեղի դատական գործի հատորներում պարունակվում է մինչ օրս անհայտ հարուստ տեղեկատվություն ՀՅԳ գործունեության տարբեր դրվագների վերաբերյալ: Իսկ ահա պատմական ճշմարտությունն ակնհայտ հեղուկանքներից ու ցարական քննիչների հնարած վարկածներից տարանջատելու գործը աղբյուրագիտական և պատմահամեմատական հսկայական աշխատանք է պահանջում թեման ուսումնասիրողներից:

Անգամ քրեական դատավարության հետ բոլորովին առնչություն չունեցած ուսումնասիրողի համար ակնհայտ է այն փաստը, որ դատավարությունը «կազմակերպված» էր բավականին հապշտապ, անասելիորեն անփույթ կերպով (հատկապես ձևակերպումների, անձնանունների, տեղանունների հիշատակման, և այլնի առումով): Մեղադրանքները ներկայացվել էին առանց իրավական լուրջ հիմնավորումների, այսպես կոչված «ըսի-ըսավ»-ների վրա հենվելով: Դրանք հաճախ ուղղակի անհեթեթ էին. օրինակ, ՀՅԳ Արևելյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Յառաջ»-ի հաջորդական անվանափոխումներից մեկը դարձած «Խարիսխ»-ի խմբագիր Արշակ Մեհրաբյանը մեղադրվում էր սոսկ դաշնակցական թերթ հրատարակելու և նրա էջերում կուսակցական բովանդակությամբ նյութեր տպագրելու համար:

Պարզորոշ կերպով երևում է, որ ՀՅԳ Մեծ դատավարությունը ցարական իշխանություններին անհրաժեշտ էր ոչ միայն ՀՅԳ-ին, այլև նրա օրինակով՝ կայսրությունում գործող այլ կուսակցություններին ահաբեկելու նպատակով: Սակայն, տեղի ունեցավ միանգամայն հակառակ գործընթացը՝ ՀՅԳ-ն ինքը սկսեց ամբաստանել ցարական վարչակարգին:

Քանի որ ՀՅԳ Մեծ դատավարության պատմությունը գրեթե ուսումնասիրված չէ, հույս ունենք, որ «ՎԷՄ»-ի կողմից սկսվող հրապարակումները հնարավորություն կտան մի օր ընթերցողի սեղանին դնել այս դատավարության ամբողջական, քննական պատմությունը:

* * *

Հովհաննես Թումանյանը թե՛ գրչով և թե՛ ազգային-հասարակական բռունց գործունեությամբ չէր կարող շրջանցել հայության կյանքում տեղի ունեցած քիչ թե շատ նշանակալից որևէ երևույթ: Նա անընդհատ թոհուրոհի մեջ էր, անգամ իր գրական-ստեղծագործական կյանքում կատարվող զոհողությունների հաշվին: Անշուշտ, Հովհ. Թումանյանը հայության համար առաջին հերթին գնահատելի է որպես բանաստեղծ, թեև ոչ պակաս բեղմնավոր է եղել նաև նրա ազգային գործունեությունը: Ահա՛ այդպիսի մի դրվագի մասին է ներկա հրապարակումը՝ նրա ՀՅԳ-ին անդամակցության և կուսակցության այլ անդամների հետ դատավարության վերաբերյալ:

Գիտական ուսումնասիրությունները¹⁰ և Հովհ. Թումանյանի կողմից իր ընկերներին գրած ու նրանցից ստացած նամակները ցույց են տալիս, որ Ամենայն Հա-

¹⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս Կարապետյան Լուսիկ, Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը (Դրվագներ), Երևան, 1992, էջ 7-30: Տե՛ս նաև՝ Խուրդինյան Գևորգ, ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, 2006, էջ 189-190:

յոց բանաստեղծը ի սկզբանե եղել է ՀՅԴ ձևավորման գործընթացի մասնակիցը, հաճախել կուսակցության կազմավորման մեջ առանցքային դեր խաղացած «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության ժողովներին, իսկ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության ձևավորման շրջանում՝ նաև անդամագրվել կուսակցությանը: Սակայն, արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր հեղափոխական ուժերին միավորելու համար ստեղծված այդ կազմակերպության ներքին տրոհումների և ապա՝ Անդրկովկասում Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության գործունեության ակտիվացման պայմաններում, ամենայն հավանականությամբ իր անբաժան ընկեր Դազարոս Աղայանի ազդեցությամբ, 1890-ականների կեսերին որոշ ժամանակ համակրել է վերջիններիս: Բայց Հայաստանյայց Եկեղեցու գույքի բռնագրավման դեմ Անդրկովկասում ՀՅԴ համառ պայքարի շրջանում՝ 1904 թվականին, Հովհ. Թումանյանը ոչ միայն վերադառնում, այլև ակտիվ գործունեություն է ծավալում ՀՅԴ-ի շարքերում, մանավանդ՝ 1905թ. սկիզբ առած հայ-թաթարական կռիվների շրջանում: Նրան մտահոգում էր առաջին հերթին՝ հարազատ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը, իսկ նեղ կուսակցական խնդիրների հանդեպ բանաստեղծը որոշակիորեն վերապահ մտտեցում ուներ: Հովհ. Թումանյանն իր էությամբ կուսակցական չէր՝ այդ բառի կազմակերպական ըմբռնումով, նա բանաստեղծ էր՝ մեծ բանաստեղծ, որի սիրտը, սակայն, համաչափ կերպով բարբախտում էր՝ արձագանքելով հայ ժողովրդի հերոսական մաքառումներին ու ողբերգական կորուստներին, ուստի չէր կարող չառճառ իրեն գրական գործունեությունից կտրող գործընթացների մասնակիցը:

Հետագայում՝ ՀՅԴ Մեծ դատավարության շրջանում, ոստիկանական գաղտնի գործակալները Հովհ. Թումանյանի մասին չստուգված տեղեկություններ էին հաղորդում՝ նրան մեղադրելով ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի անդամներին հետապնդող գործակալների սպանության կազմակերպման, Թուրքիայից Փոքի և Բաթում զենքի տեղափոխության, ոստիկանների սպանության, և անգամ՝ կառավարության դեմ ապստամբության նախապատման մեջ¹¹: Բանաստեղծին իր մեծ որդու՝ Մուշեղի հետ ձերբակալեցին 1908թ. դեկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը: Հովհ. Թումանյանի առաջին հարցաքննությունը կատարվել է 1909թ. հունվարի 3-ին՝ Թիֆլիսում: Թվարկելով իր անմեղությունն ապացուցող փաստերը, նա մասնավորապես հայտնում էր, որ առաջնորդվել է ոչ կուսակցական մղումով կամ «ոչ ինչ-որ մեկին դուր գալու համար, այլ խորը գիտակցությամբ և մաքուր խղճով, դատելով իբրև գրող-բանաստեղծ, որը ծառայում է հանուն լավ և ազնիվ գործի: Այդպես եմ ես հասկացել ժողովրդի շահերը»¹²:

Դրանցից մեկում նա մասնավորապես նշում էր. «Դուք ենթադրում եք, որ ես կարող եմ հեղափոխականների նման զենք գործածել: Իսկ ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ ես չօգտվեի մի այլ զենքից, իմ բանաստեղծական տաղանդից և իմ գրչից, որոնք, Դուք էլ կհամաձայնեք, ավելի գորեղ են ամեն մի ատրճանակից... Ոչ մի տեղ չե՞ք կարող դա ցույց տալ: Չե՞ք կարող, բայց, այնուամենայնիվ, ես նստած եմ բանտում...»¹³:

¹¹ Տես Կարապետյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 7-30:

¹² Նույն տեղում, էջ 24-25:

¹³ Թումանյան Յովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 10, Երևան, 1999, էջ 483:

Գատական գործի կապակցությամբ նա 1909թ. հունվարի 24-ին համապատասխան դիմումներ էր հղել նաև Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետ Երյումինին և Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Գաշկովին, իսկ մարտի 20-ին՝ Թիֆլիսի նահանգի և Չաքաթալայի օկրուգի գեներալ-նահանգապետ Մ. Լոզինա-Լոզինսկուն¹⁴: Մասնավորապես, Ի. Վորոնցով-Գաշկովին նա հայտնում էր. «Իմ ամբողջ հասարակական գործունեությունը կայանում է նրանում, որ հայքուրբական խառնակությունների ժամանակ 1905-1906թթ. իմ հայրենիքում՝ Բորչալուի գավառի Լոռու շրջանում, ես օգնել եմ մեր գավառի պետերին և ուրիշ պաշտոնական անձանց, իրենց իսկ խնդրանքով, և միշտ իրենց գիտությամբ, ես ջանացել եմ բոլոր միջոցներով կանխել խռովություններն ու արյունահեղությունը: Եվ իմ հայրենիքը ամենախաղաղ անկյուններից մեկն է եղել ամբողջ Կովկասում, միակ տարածաշրջանը, որը խաղաղության սպիտակ դրոշ բարձրացրեց և խաղաղ մնաց խառնակությունների և անկարգությունների ամբողջ ընթացքում»¹⁵:

ՀՅԳ դատավարության ժամանակ Հովհ. Թումանյանի դեմ ցուցմունքներ էին տվել Ղազախի շրջանի թաթարները (որ իբր նա գլխավորել է Բորչալուի գավառի ՀՅԳ կառույցը):

Ի դեպ, հետաքրքրական է, որ քննչական գործում պահպանվող ՀՅԳ «Անտառապատի» կոմիտեի զեմքի ընդունման-բաժանման մատյանում գրված էր. «Հովհ. Թում. – պարտքը 5 փութ ավազի (ըստ քննիչի՝ վառող) – 136 ռուբլի, Հովհ. Թում. – 10 ռուբլի բերդան և 1 բրաունինգ փամփուշտով»: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ հայտնի մատնիչ խմբապետ Միհրանի վկայությամբ, Թումանյանը եղել էր ՀՅԳ Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ¹⁶:

Ըստ Հովհ. Թումանյանի դեմ հիմնական ցուցմունք տվող Իգահատ (Այգեհատ) գյուղացի Հարություն Շահվերդովի վկայության՝ այս գյուղում (Միմոն Չավարյանի ծննդավայրը) բանաստեղծի հիմնած ՀՅԳ կառույցի գործունեությանն աջակցել է Ղազախի շրջանում ՀՅԳ մարտական ուժերի հրամանատար Սևքարեցի Սաքոն (Սարգիս Ծովիանյանը): Ի դեպ, դատական գործում նրա անուն-ազգանունը աղճատված կերպով նշվում է իբրև «ոստիկանության կողմից հետախուզման տակ գտնվող, Ղազախ գյուղից Սարգիս Սովյան», ով 1905թ. օգոստոսի կամ հոկտեմբերի 12-ին ժամանել է Իգահատ, բնակվել մարտական ջոկատի պատասխանատու Արտեմ Բոչարյանի տանը, սակայն գյուղապետ Արշակ Փերիխանովը մատնել է նրան և ձերբակալվելուց խուսափելու համար Սարգիսը հեռացել է գյուղից: Արժանահիշատակ է այն փաստը, որ մատնիչ գյուղապետի պատժիչ հատուցումը չուղացավ. նա սպանվեց (ըստ դատական գործի՝ Հովհ. Թումանյանի և Ա. Բոչարյանի կարգադրությամբ), ավելին, բանաստեղծը Սևքարեցի Սաքոյի մատնիչին սպանելու համար անգամ «Վանո Չավարովին երեք գծանի հրացան էր տրամադրել»¹⁷: Արժե նշել, որ դրանից հետո, 1906թ. մարտին «կուսակցության հա-

¹⁴ Մանրամասն տես Թումանյան Գովհ., ԵԼԺ, հտ. 10, ռուսերեն լեզվով՝ էջ 65-66, 66-67, 71-76, հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 484-485, 486-487, 490-494:

¹⁵ Տես Թումանյան Գովհ., ԵԼԺ, հտ. 10, էջ 486:

¹⁶ Տես ԴԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, քք. 116-117:

¹⁷ Տես նույն տեղում, քք. 428-429:

մակիրների կողմից գյուղապետ ընտրվեց կուսակցության անդամ Արամ Արովյանը, ով գյուղում հիմնեց գենքի վերանորոգման կուսակցական արհեստանոց»¹⁸:

Մեկ ուշագրավ փաստ ևս: Ըստ նույն Հ. Շահվերդովի, նույն շրջանում իր հարազատ գյուղ է ժամանել է նաև ինքը՝ Միմոն Ջավարյանը, քոջ՝ «Մարիամի» (Մարո Մելիքի Ջավարյան-Մատինյան) հետ, ովքեր ՀՅԴ անունից բնակիչներից ընդունում էին խնդրագրեր, բողոքներ, քննում նրանց գործերը և լուծում տալիս՝ արգելելով դիմել պետական դատարաններ ու ռուսական իշխանություններին¹⁹:

Մեկ հետաքրքիր փաստ ևս: Հովհ. Թումանյանը միջնորդել էր, որպեսզի Ղազախի գավառում իր հաշտարար գործունեության առումով հարցաքննեն ցարական պաշտոնյաներ Շանշիևին և Ռ-յազանովին, ինչպես նաև՝ Լոռվա տանուտերներին²⁰: Սակայն, դա Ն. Լիժնին չբավարարեց, քանզի նրա համոզմամբ բանաստեղծը հաշտարար գործունեություն ծավալել էր իբր՝ նրա համար, որ հայ-թաթարական ընդհարումները խանգարում էին հեղափոխական գործունեությանը, և դիտմամբ էր անդամակցել հաշտարար հանձնաժողովին, որպեսզի թաթարներին մղի կռվել ռուս կառավարության դեմ: Ավելին, ըստ քննիչի՝ Հովհ. Թումանյանի հաշտարար գործունեությունը «բոլորովին չի բացառում նրա մասնակցությունը ՀՅԴ-մեջ»²¹: Սա, անշուշտ, Ն. Լիժնի հիվանդ երևակայության արգասիքն էր:

Այնհայտ է նաև, որ ստորև հրապարակվող իր ցուցմունքներում Հովհ. Թումանյանը չի խնայել Լոռու գյուղերում բռնի հանգանակությամբ զբաղվող խմբապետ Միհրանի զինվորներին՝ նրանց հաճախ տալով «թալանչիներ» բնորոշումը, իսկ ահա բուն դաշնակցականների՝ Միմոն Ջավարյանի, Սևքարեցի Սաքոյի և այլոց մասին լռել է ու հետևողականորեն քողարկել նրանց գործունեության մանրամասները և դրանում իր սեփական մասնակցությունը: Դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ 1907թ. կայացած ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր Ժողովը, խստագույնս դատապարտելով խմբապետ Միհրանի գլխավորած «Ժամանակավոր զինվորական խորհուրդ» ապօրինի մարմնի գործունեությունը, նրա անդամներին արտաքսել էր կուսակցության շարքերից:

Զնայած դրան՝ հիմնվելով տեղի մատնիչների ու միհրանականների ցուցմունքների վրա, մեղադրական եզրակացության մեջ Հովհ. Թումանյանը ներկայացվում էր որպես ՀՅԴ Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ, ով 1906թ. Իզահատ գյուղում կազմակերպել էր կուսակցական կոմիտե, իրականացրել սոխադական դրամահավաքներ գյուղի բնակիչներից և անգամ ... կուսակցության հանձնարարությամբ շրջելով Ղազախի գավառում՝ մահմեդական բնակչությանը խռովարարության կոչ է արել, խոստանալով նրանց ՀՅԴ աջակցությունը զենքով մատարարելու տեսքով²²:

Վերջին անհեթեթությունը, անկասկած, ցարական իշխանությունների յուրահատուկ փոխվրեժն էր Հովհ. Թումանյանից, ով իրոք, հարազատ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը զուգահեռ, հանդես էր գալիս նաև հայ-

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 429:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 429:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 4426, 4427, 4499:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 4594, 4595:

²² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 243:

թաթարական ընդհարումները կասեցնողի՝ խաղաղարարի դերում: Հովհ. Թումանյանի այս հաշտարար առաքելությունը «խփում էր» ցարական իշխանությունների հիմնական խաղաքարտը՝ հայ-թաթարական ընդհարումների կազմակերպման միջոցով «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքի կենսագործումը: Ուստի, հասկանալի է դառնում, թե ինչո՞ւ Հովհ. Թումանյանը մի կողմից՝ մեղադրվում էր իբրև ՀՅԳ «ահաբեկիչ-մարմնի գործադիր ահաբեկչական խորհրդի անդամ» (տե՛ս Մեղադրական եզրակացությունը), իսկ մյուս կողմից էլ՝ ցարական իշխանությունների դեմ ուղղված «հայ-թաթարական խռովությունների» ջատագով, ինչն ավելի քան անհեթեթություն է: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ ցարական իշխանությունների համար ամենատեսիլ գործիչները նրանց խորքային նպատակներն ըմբռնող Հ. Թումանյանի նման անհատներն էին:

Հովհ. Թումանյանի Մետեխում անցկացրած բանտային կյանքի ու հոգեվիճակի պատկերացման առումով ուշագրավ է ազատվելուց հետո իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին գրած նրա նամակի հետևյալ հատվածը. «... ես ունեի այն, ինչ որ ամենից էական է – հոգու լիակատար հանգստություն, միշտ և անվերջ հանգստություն ու համարձակություն, երբ գործ ունեի հետները: Ես գիտեի, որ ոչ մի հանցանքի բնավորություն ունեցող հանգամանք, թեկուզ ամենաչնչին, չեն կարող դեմս բերել, այնինչ ես նրանց առջև կոնեն անթիվ փաստեր, թե ինչպես եմ ես վարվել այն ժամանակ, երբ ամեն մարդ թողնված էր իր խղճին ու իր հասկացողությանը, վերջապես այն ժամանակ և այն երկրում, ուր ես այնքան մեծ ազդեցություն ունեի՝ չէ որ ասված է – իշխանություն տուր ու փորձի մարդու հոգին: Ես համարձակ կարողանում էի ասել ամեն բան, ինչ որ չի կարող ասել մեղավոր մարդը կամ չպետք է ասի»²³:

Ինչևէ, 1909թ. հունիսի 13-ին Հովհ. Թումանյանը ազատվում է բանտից իբր՝ գործը մանրամասն քննության ուղարկելու պատճառաբանությամբ: Սակայն նրա նկատմամբ շարունակվեց ոստիկանական խիստ վերահսկողությունը: Ոստիկանները «հանգիստ» չէին գտնում, քանզի բանաստեղծը նորից ազատության մեջ էր: Այդ իսկ պարզ պատճառով՝ 1911թ. հունվարի 19-ին «Հորիզոն»-ի խմբագրատունը խուզարկվեց, Հովհ. Թումանյանը կրկին բանտարկվեց: Նրա տունը ևս չորս ժամ խուզարկվեց՝ զենք և գաղտնի նամակագրություն էին փնտրում, քանզի ըստ գաղտնի գործակալների իբր՝ Հովհ. Թումանյանն էր տնօրինում Թիֆլիսում կուսակցական զենքի պահպանման գործը և իր տանը պահում ՀՅԳ գաղտնի գրա-գրությունը: Ինչևէ, ոչինչ չգտնելով՝ Հովհ. Թումանյանին մեկ օրից բաց թողեցին²⁴:

Այս էլ քիչ համարվեց՝ Ռուսաստանի կառավարական սենատի կարգադրությամբ Հովհ. Թումանյանը 1911թ. հոկտեմբերի 31-ին կրկին ձերբակալվեց և տեղափոխվեց Պետերբուրգ, և միայն հատուկ դատական ատյանում անպարտ ճանաչվելով՝ 1912թ. մարտի 20-ին ազատվեց:

Հարց է առաջանում՝ ինչո՞վ էր պայմանավորված նման «հատուկ ուշադրություն» մեծ բանաստեղծի նկատմամբ, քանզի քննիչների համար պարզ էր, որ նա կուսակցական ֆունկցիոներ չէ՝ այդ բառի իսկական իմաստով: Կարծում ենք, այստեղ

²³ Թումանյան Մարիամ, Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Երևան, 2003, էջ 141:

²⁴ Կարապետյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 27-28:

վճռական դեր էր խաղում Հովի. Թումանյանին որպես հայ ժողովրդի մեծ սերն ու համակրանքը վայելող անձի, հնարավորինս նեղելու, ստորացնելու, կոտրելու ձգտումը, ինչի համար նրա կուսակցական պատկանելությունը հարմար առիթ էր:

Ուստի, Հովի. Թումանյանն իր հերթին ընտրել էր ՀՅԴ գործունեության դրվագներից սահմանազատվելու պաշտպանական մարտավարությունը: Այս կապակցությամբ Արշակ Ջամալյանը հետագայում գրած իր հուշերում վկայում է. «Թումանյանը մինչև Հ. Յ. Դ. դատի վերջը պաշտօնապես համարում էր դաշնակցական: Թէ երբ է մտել նա մեր կուսակցության մէջ – ինձ յայտնի չէ: Սակայն, գիտեմ, որ նա 1905թ. Կովկասեան առաջին Ռայոնական ժողովին (ասպիկ) մասնակցում էր իբրև Թիֆլիսի, կամ «Մեծ Քաղաք»-ի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ»²⁵: Օրակարգի վրայ դրված ծրագրային և կազմակերպչական լուրջ խնդիրներ նրան բնավ չէին հետաքրքրում. «Միակ խնդիրը, որ նրան զբաղեցնում էր այդ ժողովում՝ դա հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդիրն էր»²⁶:

Նա վկայում է նաև, որ մնաց պաշտպանական մարտավարություն ընտրելու պատճառով դատից հետո «Կովկասեան Ռայոնական ժողովի» քէ «Մեծ Քաղաք»-ի Կենտրոնական Կոմիտեի որոշումով – Թումանեանը, մի քանի ուրիշ ընկերների հետ միասին, հեռացեց Դաշնակցութիւնից: Պատճառն այն էր, որ նա, դատավարութեան ժամանակ, ուրացել էր իր դաշնակցական լինելը: Այն ժամանակ բոլշևիզմի բերած բարոյական ըմբռնումները դեռևս չէին աղտոտել մարդկանց հոգիները, և կուսակցական ինքնութիւնը չխոստովանելը ծանր յանցանք էր համարում յեղափոխականների աչքում...

Դաշնակցութիւնից հեռացվելուց յետոյ ևս Թումանեանը իր բոլոր համակրանքներով մնաց Դաշնակցութեան և դաշնակցականների հետ: Նա օրն ի բուն մեզ հետ էր և ազգային-քաղաքական բնատրոսութեամբ որևէ հարց ծագելու դէպքում անմիջապէս մեր խորհրդին և աջակցութեան էր դիմում: Ուրիշ կերպ լինել չէր կարող: Որովհետև Թումանեանի հայրենասիրութեամբ պայմանաւորած ազգային մտահոգութիւնները – քիւրքահայ դատ, հայկական ինքնապաշտպանութիւն, ազգային մշակութային արժէքների սատարում եւն – միմիայն Դաշնակցութեան մէջ և դաշնակցականների կողմից կարող էին կենդանի արձագանգ գտնել»²⁷:

Այսպիսով, ՀՅԴ-ն հիմնվելով իր անխախտ նորմերի վրա, չի ներել անգամ Հովի. Թումանյանին, որը դրանից հետո էլ մնաց կուսակցության ջերմ համակիրը, նրա գաղափարների քարոզիչը, խմբագրեց ՀՅԴ «անպաշտոն-պաշտոնաթերթ» «Հորիզոնը», բայց մնաց շարքերից դուրս:

Ի դեպ, ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Ա. Ջամալյանը որպես իր այս եզրակացության լրացուցիչ փաստարկ հիշատակում է բոլշևիզմ գրականագետ Պողոս Մակինցյանի հետևյալ կարծիքը. «Թումանյանը դուրս է գալիս Դաշնակցությունից, բայց իր ողջ աշխարհայեցողությամբ, իր ազգային մտայնությամբ և ներքին զգացողությամբ մնում է դաշնակցական ընդմիջում»²⁸:

²⁵ Ջամալյան Արշակ, Ամենայն Յայոց Բանաստեղծը, «ԿԷՄ», Փարիզ, 1933, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, ք. 1, էջ 21-22:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 22:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 23:

²⁸ Տե՛ս «Նոր Ուղի», Երևան, 1929, ք. 2-3, էջ 200:

Ինչ խոսք, իր կուսակցության անցյալը լավ իմացող Ա. Ջամայանին չհավատալու հիմքեր չենք տեսնում, իսկ ահա՝ Պ. Մակինցյանի դիպուկ բնորոշումը ապացուցվել է Հովհ. Թումանյանի համար հիմնական՝ գրական գործունեության ընթացքում: Զանգի մեծ բանաստեղծի ողջ ստեղծագործությունը շնչում էր այն գաղափարներով, որոնց գործնական իրականացման համար 1905-1907թթ. հեղափոխության շրջանում նա ժամանակավորապես մխրճվեց իր համար ոչ այնքան հարազատ քաղաքական գործունեության մեջ:

Այսպիսով, ցարական իշխանությունների կողմից կազմակերպված և հիմնականում 1908-1912թթ. տևած ՀՅԴ հալածանքներին ու դատավարությանը՝ տխրահռչակ քննիչ Ն. Լիժինի անմիջական հսկողությամբ, «մասնակցեց» նաև Հովհ. Թումանյանը՝ որպես 159 մեղադրյալներից մեկը: Ցարն ապարդյուն կերպով փորձեց դատել բանաստեղծին, այդպես էլ չհասկանալով, որ Հովհ. Թումանյանի «դատը» արդարացիորեն պատմությունն է կատարել՝ նրա համար վճռելով անմահ փառք հայ և համաշխարհային պոեզիայի անդաստանում:

ՀՅԴ Մեծ դատավարության հարուստ փաստաթղթերի հրապարակումը սկսելով Հովհաննես Թումանյանի դատական գործից, նախ և առաջ՝ հաշվի ենք առնում բանաստեղծի ծննդյան 140-ամյակի փաստը, ինչը մնալու է մեր ուշադրության կիզակետում ողջ 2009 թվականի ընթացքում: Երկրորդ՝ Հ. Թումանյանի դատը միայն ՀՅԴ-ի դատավարության անբաժանելի մասը չէր, այլև ողջ հայ ժողովրդի դեմ ուղղված ակնհայտ մարտահրավերը և վերջապես՝ երրորդ, սույն հրապարակումը թույլ կտա ավելի ամբողջական ու հստակ պատկերացում կազմել Հովհ. Թումանյանի՝ ՀՅԴ կազմակերպության մեջ հայ-թաթարական կռիվների շրջանում ծավալված գործունեության, Լոռու և Ղազախի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման աշխատանքների՝ մինչ օրս անհայտ դրվագների մասին:

Հովհ. Թումանյանի դատական գործի հետ կապված փաստաթղթերը հրապարակում ենք արխիվային բնագրին հավատարիմ: Հաշվի առնելով նման անհրաժեշտությունը, կատարել ենք միայն լեզվաճանաչական բնույթի որոշ խմբագրական շտկումներ (ռուսերեն տեքստը անտրամաբանական կերպով խրթին ու հակասական է), ուղիղ փակագծերի մեջ առնված բացատրական բառերը մերն են, իսկ ծանոթագրությունները տրված են տողատակերում: Հուսով ենք, որ հրատարակվող փաստաթղթերը օգտակար կլինեն Հովհ. Թումանյանի կյանքը և գործունեությունը ավելի խոր ու ամբողջական կերպով ուսումնասիրելու համար:

Ավագ Ա. Հարությունյան
ղաթմ. գիտ. թեկնածու

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF THE ARMENIAN REVOLUTIONARY DASHNAKTSUTYUN

Judicial Case of Hovhannes Toumanyán

Avag A. Haroutyunyan

**ԹԻՎ 1
ՈՐՈՇՈՒՄ**

1909 թվականի մարտի 13-ից մինչև ապրիլի 20-ը Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչի.

**Բ. ԱՅԱԲԵԿԻՉ-ՍԱՐՍԵՆԻ ԳՈՐԾԱԳԻՐ
ԱՅԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՆՂԱՄՆԵՐ**

130. Թունանյան Յովհաննես Տեր-Թադևոսով - կուսակցության [ՅՅԳ] նշանավոր անդամ, բոլոր կոմիտեներում մասնակցություն ունեցած: Նրա 1907թ. հուլիսի 15-ի N. 7546 հեռագիրը, Թիֆլիսից Դարաքիլիսա, կուսակցության անդամ Սերգեյ Եղիզարովին²⁹ «կարգադրություն անել» [նշումով], հուլիսի 23-ի N. 9594 հեռագրով, Թիֆլիսից Մանգլիս, [ՅՅԳ] Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոմիտեի գլխավոր ահաբեկիչ «Արտյուշը»³⁰ հարցնում է Թունանյանից կուսակցության անդամ Զարգարյանցի³¹ գտնվելու վայրի մասին և խնդրում է հաղորդել «Խարիսխ»³² կուսակցության հասցեով, երբ է վերջանում Վահրամ Նալբանդյանցի³³ կալանքի տակ մնալու ժամկետը: Օգոստոսի 2-ի N. 37 հեռագրում, Մանգլիսից Պյատիգորսկ, Թունանյանը³⁴ խնդրում է կուսակցության անդամ Բուդուգովին³⁵ փոխանցումով ուղարկել 200 ռուբլի Թիֆլիսի՝ հրատարակության համար (գործի թերթեր NN. 1012, 1017, 2205, 2205 դարձերես, 5203, 5203 դարձերես):

ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 339:
Թարգմանություն ռուսերենից:

²⁹ Սարգիս (Սերգեյ) Փաշոյի (Պոդոսի) Եղիզարյանը կուսակցական գործիչ էր, զբաղվում էր Թիֆլիսի «Յերմես» տպարանում ՅՅԳ գրականություն հրատարակելով: Զերբակավել է լիժնյան գործով:

³⁰ «Արտյուշը» Արտեմ Ստեփանի Քոչարյանն է: Նրան որպես ՅՅԳ անդամի մատնել էին խմբապետ Սիրիանը և Յ. Շահվերդյանը: Ըստ լիժնյան գործի «ահաբեկիչ» պիտակով մեղադրվողները իրականում ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպողներն էին: «Արտյուշը» Սեծ Դարաքիլիսայում (Ներկայումս՝ Վանաձոր) ՅՅԳ գեներլ ընդունման-բաշխման պահեստի վարիչն էր, այսինքն ամենայն հավանականությամբ, Ներգրավված էր ՅՅԳ Ձինակյան ֆոնդի («Ձիֆոն») գաղտնի աշխատանքների մեջ: Տես ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 243: Արտեմ Քոչարյանը ձերբակալվել է լիժնյան գործով ու նստել է Ռոստովի բանտում իր եղբոր (Սարգիս) հետ: Ի վերջո, ապացուցվեց, որ նրա դեմ վկայություններ տված Յ. Շահվերդյանի ցուցմունքները «անորոշալ և կեղծ» են: Տես ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4402, 4403, 4444:

³¹ Դատական գործում հիշատակվող Զարգարյանց/ը Զարգարյան Արիստակեսն է՝ Ռուստեմը (1864-1935) – մանկաբույժ, հասարակական գործիչ: Գրել է պատմվածքներ և վոդևիլներ գոկերի բարբառով: Եղել է Յովհ. Թունանյանի մտերիմ բարեկամներից մեկը: 1910թ. ընտրվել է Յայոց հրատարակչական ընկերության նախագահ:

³² «Խարիսխ» օրաթերթը 1906-1909 թվականների ընթացքում հրատարակված ՅՅԳ Արևելյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Յառաջ»-ի 14 անվանափոխումներից մեկն էր՝ «Ալիքի», «Երկրի», «Ջանգի», «Ճամանակի», «Փայլակի», «Ճայռի», «Արորի», «Կովկասի առաջադի», «Նոր ալիքի», «Վտակի», «Ջանգակի», «Գործի», «Բորբայի» (ռուսերեն) հետ միասին: «Խարիսխ»-ը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1907թ., 44 համար, 4 էջ ծավալով: Խմբագիր-հրատարակիչը շուկավերցի Արշակ Պետրոսի Մեդաբաբյանն էր, ով նույնպես ձերբակալվել էր լիժնյան գործով և դարձել առաջին մեղադրյալը:

³³ Վահրամ Վահրամի Նալբանդյանց/ը կամ Նալբանդովը, ըստ դատական գործի տվյալների, մեղադրվել է որպես ՅՅԳ Սեծ Դարաքիլիսայի կոմիտեի անդամ: Տես ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 243:

³⁴ Այստեղ է հետազայում «իսմ» գրելածնը դատական գործի ոճն է:

³⁵ Գիշտը՝ Բուդուգյան Արտաշես (1864-1915) – բժիշկ, հասարակական գործիչ, ապրել է Պետերբուրգում:

³⁶ Սա մեղադրականը կազմողի և ընդհանրապես՝ ցարական դատաբանությանը բնորոշ ամբաստանությունն առաջ տանելու գրեթե ամեն է և ոչ թե՛ Յովհ. Թունանյանի ցուցմունքը, ով մինչև վերջ էլ իրեն մեղավոր չճանաչեց:

³⁷ Ալմուխյան է, որ ՅՅԳ ձևավորման այս ոչ ճիշտ ժամկետների մատնանշումը պատահականություն էր՝ ցարական քննիչների գործելակերպի առումով, քանզի սրանով փորձ էր արվում ջախջախել հենց այդ շրջանից Անդրկովկասում ՅՅԳ-ի շուրջը ձևավորված կառույցները, որոնք 1905-1906թթ. հայ-թաթարական պարտադրված կռիվների արդյունքում վերածվել էին հայկական գավառների փաստացի ինքնավարության ամբողջական ու կուր համակարգի:

**ԹԻՎ 2
ՄԵՂԱԳՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1909 թվականի մայիսի 26: Քաղաք Թիֆլիս: Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը Քրեական դատավարության օրենսգրքի 403-405-րդ հոդվածների հիման վրա որպես մեղադրյալ հարցաքննեց մեղքոսմականյալին և նա ցուցմունք տվեց.

Իմ անունը, հայրանունը և ազգանունը - Յովհաննես Տեր-Թադևոսով Թունանյան, 40 տարեկան եմ, իմ կոչումը - Թիֆլիսի մահանգի տոհմական ազնվական, իմ մշտական բնակության վայրը - քաղաք Թիֆլիս, Բեհրուսթյան փողոց, N. 44, իմ ծննդավայրը - Թիֆլիսի մահանգի Բորջալուի գավառի Դսեղ գյուղ, դավանանքս - հայ-գրիգորյան, գրագետ եմ, ամուսնացած եմ, իմ զբաղմունքը - բանաստեղծ-գրականագետ, ունեմ անշարժ սեփականություն Շուկավեր և Դսեղ գյուղերում՝ տներ, այգիներ և վարելահողեր, հատուկ նշաններ չունեմ, զինվորական պարտքս կատարել եմ, քննության տակ չեմ գտնվում, դատված չեմ:

Ներկայացված հարցերին. [ստորև շարադրվում են Յովհ. Թունանյանին քննիչի կողմից ներկայացված մեղադրանքները]

Ճանաչում եմ ես ինձ մեղավոր³⁶ այն բանում, որ ես պատկանել եմ 1905-1908 թվականներից³⁷ Ռուսական պետության մեջ ձևավորված «Կաշնակցու-

թյուն» հայկական հեղափոխական միությունն անվանումով կուսակցությանը, որն իր գործունեության խնդիր էր առաջադրել գործադուլների, տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և զինված ապստամբության միջոցով բռնի ուժեղացումը Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի են ունեցել 1905-1908թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրության տակ Թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ուներ՝ հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, Ռուսիայից՝ զինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար, սարքավորումներով տպարաններ, հրագների և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթուցիկ արկեր (ռումբեր), վառարկի, դինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական զինվորների³⁸ հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ՝ (Ահաբեկիչ-Մարմին)-ի խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908 թվականներին Ռուսաստանում իրականացվել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար վտանգավոր համարվող և նրա կարգադրություններին ենթարկվել չցանկացող ինչպես կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, դրանից գատ լիբակա՛նացվել է տեղական հայ բնակչության ամենամյա պարտադրված դրամահավաք՝ հանցագործ նպատակների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս հատուկ ստիպողական մեծ դրամական շորթումներ հարուստ անձանցից, որոնց հրաժարման դեպքում նրանց [սպառնացել են] սպանել, դրանից բացի ինքնագլուխ կերպով յուրացնելով դատական իշխանության իրավասությունը՝ իրականացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի քննություններ և այդ գործերով իր ապօրինի դատավճիռներն արձակելով, ընդ որում են՝ Յուլ-

հանձնե Թումանյանն [սա կրկին քննիչի կողմից ներկայացված մեղադրանքի տեքստն է], լինելով նշյալ կուսակցության անդամ, մասնակցել են նրա տարբեր կոմիտեների [աշխատանքներին] և այդ ընկերակցության տարբեր անդամների հետ կուսակցական նամակագրություն են վարել:

Այսպես, օրինակ, 1907թ. հունիսի 15-ի N. 7546 հեռագրով, Թիֆլիսից Ղարաքիլիսա, նա հարցնում է Սերգեյ Եղիզարովին՝ «կարգադրություն անել» [նշումով], իսկ նույն թվի հուլիսի 23-ի N. 9594 հեռագրով, Թիֆլիսից Մանգլիս, կուսակցության անդամ Արտյուրը Թումանյանին հարցնում է նույն կուսակցության անդամ Ջարգոյանցի գտնվելու վայրի մասին կուսակցական թերթ «Խարիսխ»-ի հասցեով, և ե՞րբ է վերջանում Վահրամ Նալբանդյանի (Ղարաքիլիսայի կոմիտեի անդամ) ժամկետը, այսինքն՝ Քրեական օրենսգրքի 102-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործությունների մեջ, պատասխանում են, [սա արդեն Յուլի. Թումանյանի խոսքն է] որ են ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում:

Ի արդարացում ինձ պարզաբանում են: 1905 թվին, ամռանը, Թիֆլիսից, ինձ մոտ եկավ Դսեղ գյուղից իմ դպրոցական ընկեր Երվանդ Մամիկոնյանցը³⁹ և հաղորդեց ինձ, որ իրեն ցանկանում է սպանել «Դաշնակցություն» կուսակցությունից ոմն Սուրենը⁴⁰: Բացի դրանից, ինձ մոտ եկավ Մախարը⁴¹ գյուղից իմ յուրային Վասիլի Մուսիճովը և հաղորդեց ինձ նույնը իր վերաբերյալ: Այդ ժամանակ ես գնացի Բորչալուի գավառի գավառապետ Սանձիկի⁴² մոտ և ասացի ինձ հաղորդվածի մասին: Երբ ես վազոնով ուղևորվում էի երկաթգծով՝ այդ ժամանակ վազոնում ինձ դիմեց փափախով ինչ որ մի հայ և սկսեց խոսել ինձ հետ իմ ստեղծագործությունների մասին, ապա խոսակցության մեջ նա ասաց, որ պետք է օգնեմ «Դաշնակցությանը»: Երբ ես ասացի, թե ինչու է «Դաշնակցությունը» ուղարկել մեր գյուղ ինչ-որ ... Սուրենի, որը ներում է բնակիչներին, այդ ժամանակ նա հեռացավ մեր վազոնից: Երբ ես հասա գյուղ՝ գրուցեցի գավառապետ Սանձիկի, հայկական եկեղեցիների հոգաբարձուների և գյուղի այլ հարգարժան անձանց հետ, որպեսզի վերանվանյալ թալանչիներից պաշտպանության ծրագիր մշակվի: Այդ գյուղում, ինչպես պարզվեց, Սուրենն իր համախոհներ Մուշեղ Կոփեցու (խեչոն)⁴³ և ինչ որ Սամսոնի⁴⁴ և

³⁸ Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ «инвоор»:

³⁹ Երվանդ Մամիկոնյանը Յուլի. Թումանյանի կնոջ հեռավոր ազգականներից էր:

⁴⁰ Բանաստեղծի ազգականին սպանել փորձող «Սուրենը» խմբապետ Սիիրանի թիկնապահ Կոփեցի Մուշեղի մարդն էր, հետևաբար նրան տրված «Դաշնակցություն կուսակցությունից» բնորոշումը իրականում վերաբերում է այդ տարիներին ՅՅԴ-ի անունից ինքնագլուխ կերպով դրամահավաքով զբաղվող միհրանականներին, որոնց գործելակերպը մերժվում էր հենց իր ՅՅԴ-ի ղեկավարության կողմից: Եուլի. էր նաև միհրանականների հանդեպ Յուլի. Թումանյանի որդեգրած վերաբերմունքը: Ուրեմն՝ այս հատվածում «Դաշնակցություն» անվան ներքո վկայաբերվող միհրանականներին չպետք է շփոթել ՅՅԴ-ի անդամների հետ:

⁴¹ Գիշտ անվանումը՝ Մղարք (գյուղ Բորչալուի գավառում, ներկայումս՝ Լոռու մարզում):

⁴² Գիշտը՝ Շանշիկ (Շանշյան) Կոստանդին Չախարի: 1904-1905թթ. եղել է Բորչալուի գավառապետ, իսկ 1910թ.՝ Թիֆլիսի գավառապետ:

⁴³ Կոփեցի խեչոն խմբապետ Սիիրանի մերձավոր զինակիցն էր:

⁴⁴ Անձը պարզե չհաջողվեց, բայց ակնհայտ է, որ սա էլ Սիիրանի կողմնակիցներից էր:

այլ անձանց հետ արդեն ուղարկել էին սպառնալից պահանջներ «Դաշնակցություն» կուսակցության կարմիր կնիքներով՝ փողի պահանջներով: Տեղի բնակչության և հարգարժան անձանց ժողովուն և սկսեցի համոզել, որ հավասարված տրվի այդ թալանչիներին, չկատարեն նրանց այդ ապօրինի պահանջները: Բոլոր բնակիչները համաձայնվեցին: Հենց այնտեղ գյուղում ես չտեսա Սուրենին, բայց նրա համախոհները հեռացան հաջորդ օրը, սակայն միայն Սուշեղը մնաց՝ իբր պարտքի վճարման համար: Տեղի գյուղացիները համաձայնվեցին՝ միայն թե նա հեռանար: Դրանից հետո նա հեռացավ գյուղից և այլևս չերևաց այնտեղ: Իսկ բնակիչներին ես հայտարարեցի, որ պեսզի նրանք չընդհարվեն թաթարների հետ, այլ նրանց հետ ապրեն հաշտ: Արդյունքում, մեզ մոտ զավառում, թաթարների հետ ընդհարումներ և անկարգություններ չեղան: Կարծես թե 1906 թվականին, թե որ մասին՝ չեմ հիշում, հիշում գյուղում⁴⁵ սպանվեց տանուտեր Արշակ Փերիխանովը և հարձակում կատարվեց տեղի բնակիչ Հարություն Շահվերդովի⁴⁶ վրա, որոնց «Դաշնակցություն» կուսակցությունը կասկածում էր իր տարբեր գաղտնիքները ոստիկանությանը մատնելու, հարկերով և փողի պահանջներով ահաբեկչությամբ բնակիչներին տուրքադրելու մեջ: Հարություն Շահվերդովը՝ չգիտես թե ինչու, ինձ կասկածեց այդ հարձակման մեջ: Դրանում, ինչպես պարզվեց, նրան համոզել էին «Դաշնակցության» գործակալները⁴⁷ նրա համար, որ ես կազմալուծեցի նրանց պլանները ոչ միայն գյուղում, այլև ողջ շրջանում: Ինքը՝ Հարություն Շահվերդովը, որ հուզվեց անհավասարակշիռ մարդ էր, ընկավ այդ ազդեցության տակ, և հավատարիմ այդ փչոցներին՝ սկսեց բամբասել ինձ, տարածելով այդ մասին անհավանական լուրեր այդ հանցագործության մեջ իմ մասնակցության վերաբերյալ: Նրա վրա, ըստ գյուղացիների խոսքերի, թե ում կոնկրետ չեմ հիշում, և հենց Հարություն Շահվերդովի

խոսքերից, հարձակվել են հենց այն անձինք, որոնք մասնակցել են և տանուտեր Փերիխանովի սպանությանը: Ես գիտեմ, որ Հարություն Շահվերդովը, շատ չանցած, սպանեց նաև իր հարազատ եղբորը՝ կարծես թե գույքային վեճի պատճառով: Ապա, նա թաքնվեց: Այնուհետև, նրան ձերբակալեցին այդ սպանության համար և նա սկսեց ինձ վերագրել այդ ձերբակալության պատճառները՝ տարածելով, որ պրիստավը⁴⁸, զավառապետը և այն ժամանակ ժամանակավոր զինվորական նահանգապետ զնդապետ Ջուլոտարյովը (այժմ Ջելալ-Օղլի [Ստեփանավաճ] գյուղում բնակվող) գործում էին իմ ազդեցությամբ: Գնդապետ Ջուլոտարյովը⁴⁹ Հարություն Շահվերդովին ուղղակի անվանեց հոգեկան հիվանդ: Նույն կարծիքին էր նրա մասին և զավառապետ Ռյազանովը⁵⁰: Ընդհիվ իմ ցուցումներով ձեռնարկված միջոցների՝ Բորչալուի գավառի Լոռու շրջանում «Դաշնակցություն» կուսակցությունը գոյություն չունեի, ոչ մի հեղափոխական բան չկար: Ես նույնիսկ խնդրեցի զավառապետ Ռյազանովին ստուգել գյուղերը, և նա ինձ հետ միասին այցելեց այդ օկրուգի գյուղերը: Գյուղերում հավաքված ժողովրդի առջև ես ելույթ ունեցա պ. Ռյազանովի ներկայությամբ՝ մատնանշելով, որ մենք հակակառավարական ոչ մի բան չպետք է անենք և ենթարկվենք կառավարության ներկայացուցիչներին: Ժողովուրդը ցնծում էր: Իսկ Ռյազանովը ասում էր, որ կառավարությունը ինքնապաշտպանության դեմ ոչինչ չուներ: Որոշ ժամանակ անց, Բորչալուի գավառ եկավ Թիֆլիսի մահանգապետը: Նա հիացած էր Բորչալուի գավառով: «Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցության գործունեության մեջ ես ոչ մի մասնակցություն չեմ ունեցել: Նրա մպատակների և խնդիրների մասին ես չգիտեմ⁵¹:

Սարգիս Մանասյանցի⁵² ես ճանաչում եմ, առաջին անգամ ես նրա հետ ծանոթացա տեղական Ներսիսյան դպրոցում, քանի որ իմ բացակա-

⁴⁵ Նկատի ունի Բորչալուի գավառի Իզահատ (Այգեհատ) գյուղը (ներկայումս՝ Լոռու մարզում):

⁴⁶ Հարություն Սարգիսի Շահվերդովը լիժնյան գործով Հովի. Թումանյանի դեմ հիմնական ցուցմունք տվող վկան է: 1909թ. մայիսի 26-ի ցուցմունքում նա նշում էր, որ Հովի. Թումանյանը Արտեմ Քոչարյանի հետ իրենց գյուղում կազմակերպել է ՀՀԴ կառույց, մարտական ջոկատ, իրականացրել ՀՀԴ օգտին դրամահավաքներ, հորդորել չենթարկվել ցարական իշխանություններին և իրեն պահել որպես «մահանգապետ», և անգամ իրենից ՀՀԴ-ի համար մակվան սպառնալիքով գունդա պահանջել: Տես ԴԱԼ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թթ. 428-429:

⁴⁷ Ալեհայտ է, որ այստեղ Հովի. Թումանյանը քողարկում է իրականությունը, քանի որ խոսքն արդեն վերաբերվում է ոչ թե «Դաշնակցության գործակալներ» անվան տակ իր կողմից վկայաբերվող միհրանականներին, այլ Սևքարեցի Սաքոյին մատնող գյուղապետին հենց դաշնակցականների կողմից պատժելու միջադեպի մասին է, որում նաև ինքն էր մեղադրվում:

⁴⁸ Ոստիկանական պաշտոնյա:

⁴⁹ Ջուլոտարյով Վասիլի Ալեքսանդրի:

⁵⁰ Ճիշտը՝ Ռեզանով Նիկոլայ Կոնստանտինի: 1905թ. նոյեմբերից մինչև 1906թ. հունիսը եղել է Բորչալուի զավառապետ:

⁵¹ Այս պնդումներն, անկասկած, Հովի. Թումանյանի ընտրած պաշտպանական մարտավարության մասն էին և իրականությանը չէին համապատասխանում, ինչում դժվար չէ համոզվել՝ հետաքննության նյութերին ծանոթանալով:

⁵² Մանասյան Սարգիս (~1920) – ծանկալարժ, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, եղել ՀՀԴ Արևելյան Բյուրոյի Ձինական մարմնի անդամ: Լիժնյան գործով ձերբակալվել է Ռոստովի բանտում, ապա դատապարտվել տաժանակիր քաթրի մինչև 1916թ.: 1918թ. մայիսին մասնակցել է Դարաբիլիսայի հերոսամարտին: 1920թ. որպես ՀՀԴ լիազոր մեկնել է Դիլիջան բանակցելու բուլշևիկների հետ, սակայն ձերբակալվել է և ուղարկվել Բաթու, ապա քստրվել Նարզն կղզի, ուր զնդակահարվել է:

յությանը և առանց իմ համաձայնության՝ ինձ ընտրեցին այդ դպրոցի հոգաբարձու, որտեղ Մանասյանը նույնպես ընտրվել էր հոգաբարձու: Դպրոցում քանի հոգաբարձու կար՝ ես չգիտեմ: Ես նույն իմսկ բողոքել եմ այդ ընտրության դեմ: Ես հիշում եմ, որ ինձ հետ՝ բացի Մանասյանցից, հոգաբարձուներ էին՝ Ղազար Աղոյանը⁵³, Եղիշե Թովսյանը⁵⁴, Ղազար Տիգրանյանը⁵⁵, Մինաս Մուրադյանը⁵⁶, Իգիթյանը⁵⁷ և Ամիրխանյանը⁵⁸: Ինչ վերաբերում է «Դաշնակցության» կուսակցությանը այդ անձանց մասնակցությանը կամ ոչ՝ ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Ավելացնում եմ, որ հոգաբարձու եր նաև բժիշկ Ալեքսանդր Իվանի Խատիսովը՝ տեղի քաղաքագլուխը⁵⁹: Մանասյանցի հետ մոտիկից ծանոթ չեմ եղել և երբեք նրա տանը չեմ եղել: Ոչ նրանից և ոչ էլ «Դաշնակցության» կուսակցության այլ ներկայացուցիչներից ոչ մի դրամ չեմ ստացել:

Արտյուշ Քոչարյանցին ես ճանաչում եմ, սակայն մոտիկից ծանոթ չեմ: «Դաշնակցության» կուսակցության մեջ նրա մասնակցության վերաբերյալ ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Նա միայն մեկ անգամ անցյալ տարի է եղել ինձ մոտ՝ խնդրելով տեղ⁶⁰ իր համար: Վահրամ Նալբանդովին ես մոտիկից չգիտեմ, սակայն ստիպված էի ծանոթանալ

նրա հետ որպես Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում ապրող վաճառականի: [«Դաշնակցություն»] կուսակցության մեջ նրա մասնակցության վերաբերյալ ոչինչ չգիտեմ: Ձեր կողմից ցույց տրված Թումանյանի ստորագրությանը 1907թ. հունիսի 15-ի N. 7546 հեռագիրը Սերգեյ Եղիզարովին Թիֆլիսից ուղարկվել է իմ կողմից: Այն վերաբերում էր Եղիզարովի հետ իմ փոդային հարաբերություններին: Սերգեյ Եղիզարովի երաշխավորությամբ ես ցանկանում էի բանկում հաշվառել իմ վեբսիլը, սակայն վերջինս մեկնեց Ղարաքիլիսա՝ չկատարելով իմ խնդրանքը: Դրա համար էլ ես հեռագրեցի նրան, և նա վերադառնալով՝ երաշխավորեց ինձ համար: Այն ժամանակ ես հաշվառեցի իմ վեբսիլը Փոխադարձ վարկի ընկերությունում, որտեղ տնօրեն էր Գեորգի Միխայիլի Թումանովը⁶¹:

Ձեր կողմից ներկայացված 1907թ. օգոստոսի 2-ի N. 37 երկրորդ հեռագիրը բժիշկ Բուդուգովին ուղարկվել է Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ Ստեփան Լիսիցյանի⁶² կողմից նրա ստորագրությամբ, ինչպես նաև իմ անունից, իմ համաձայնությամբ և Երևանի դպրոցի ուսուցիչ Լևոն Շանթի⁶³ անունից: Շանթը իմ ընկերն է, նա նույնպես համաձայն էր այդ հեռագրին: Դեռագրում նշված Շիսիանցը⁶⁴

⁵³ Եղիշե՝ Ղազարու Աղայան:

⁵⁴ Թովսյան Եղիշե Թադևոսի (1872-1909) – գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1905թ. Թիֆլիսում մասնակցել է հայ-թաթարական կռիվներին, 1907թ. ԴՅԳ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել Արևելյան Բյուրոյի անդամ:

⁵⁵ Հավանաբար Հովհաննես Տիգրանյանն է:

⁵⁶ Բժիշկ Մինաս Մուրադյանը (Մուրադով) դեռևս 1890-ականներից հարել է ԴՅԳ-ին և զբաղվել է Մոսկվայից ու Ռուսաստանի այլ քաղաքներից գեներ տեղափոխման գործով: Տես Խուրդինյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 338:

⁵⁷ Փաստաթղթում գրված է Егитян: Հավանաբար Հովհաննես Իգիթյանյանն է (Քաջագունին):

⁵⁸ Հիշատակվող անունների կապակցությամբ առկա է որոշակի շփոթ: Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուներ են եղել այդ ժամանակ հետևյալ անձինք. 1. Հովհաննես Տիգրանյան, 2. Հովսեփ Ամիրյան, 3. Ավետիք Սահակյան, 4. Ղազարու Աղայան, 5. Մանաս Մուրադյան, 6. Ալեքսանդր Խատիսյան, 7. Եղիշե Թովսյան, 8. Հովհաննես Տեր-Միքայելյան, 9. Սարգիս Մինասյան: Այրտիչ Ա. Խրիմյանի 1906թ. հուլիսի սկզբի կոմյունիստական հաստատվել է դպրոցի հոգաբարձության նոր կազմ. 1. Նազարեթ Տիգրանյան, 2. Հարություն Չախմախչյան, 3. Եղիսաբեթ Ձորյան (Ռոստոմի կինը), 4. Գրիգոր Սարյան, 5. Նիկողայոս Կանկաճյան, 6. Հովհաննես Իգիթյանյան, 7. Շավարշ Դեմիրջալյան, 8. Վարդան Եմիլովիչյան, 9. Արշակ Թումանյան, 10. Հովհաննես Թումանյան, 11. Հայկ Սողոմոնյան, 12. Ստեփան Տեր-Ավետիսյան: Տես «Սշակ», Թիֆլիս, 1906, հուլիսի 10:

⁵⁹ Խատիսյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի (1874-1945) – պետական-քաղաքական գործիչ: 1909-1917թթ. եղել է Թիֆլիսի քաղաքապետի և Քաղաքների միության կովկասյան կոմիտեի նախագահ, 1919թ. օգոստոսից մինչև 1920թ. մայիսը՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ:

⁶⁰ Փաստաթղթում գրված է место, ինչը պետք է հասկանալ գործ, աշխատանք իմաստով:

⁶¹ Թումանով Գեորգի Միխայիլի (1853-1920) – հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական գործիչ: 1891-1904թթ. եղբայրների հետ հրատարակել է «Նովոյե օբզորենիե» ռուսերեն թերթը: Եղել է Ռուսաստանի պետական ղումայի անդամ: Կինը՝ նշանավոր հասարակական և մշակութային գործիչ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը, եղել է Հովհ. Թումանյանի աջակիցն ու մտերիմ բարեկամը:

⁶² Լիսիցյան Ստեփան Դանիելի (22.09.1865, Թիֆլիս-4.01.1947, Երևան) – մանկավարժ, բանասեր, աշխարհագրագետ, պատմաբան, ազգագրագետ: 1894թ.-ից դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: 1905-1916թթ. հրատարակել է «Հասկեր» մանկական ամսագիրը: Հովհ. Թումանյանի և Լ. Շանթի հետ կազմել է հրատարակել է «Լուսաբեր» հայոց լեզվի դասագիրքը: 1928-1947թթ. եղել է Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչը:

⁶³ Շանթ Լևոն Սեդրոսի (1869, Կ. Պոլիս-29.11.1951, Բեյրութ) – անվանի գրող, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ԴՅԳ անդամ: 1899-1909թթ. դասավանդել է Թիֆլիսի Վայանյան օրիորդաց և Երևանի թեմական դպրոցներում: Մասնակցել է «Վերնետառ» շաբաթաթերթին: 1911թ.-ից հետո գործել է Կ. Պոլիսում, 1920թ. գլխավորել է Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Մոսկվայում: 1929թ.-ից հետո ապրել է ստեղծագործել է Բեյրութում:

⁶⁴ Շիսյան (Շիսյանց) Սիմոն Գերասիմի (1865-1947) – 1890-ական թվականներից ժնևում սովորելու շրջանից, ակտիվորեն մասնակցել է ԴՅԳ գործունեությանը, եղել է Ռոստոմի մտերիմ ընկերը: Տես «Ռոստոմ: Նամականի». մահուան ութսունամեակին առթիւ, Պեյրութ, 1999, էջ 9-11: Այս շրջանում եղել է Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ, զբաղվել գրական, թարգմանական աշխատանքով: Ձերբակալվել է լիժնյան գործով:

Թիվ 3 ՈՐՈՇՈՒՄ

1909 թվականի մայիսի 26: Քաղաք Թիֆլիս: Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը հարցաքննելով սույն թվով Յովհաննես Տեր-Թադևոսով Թումանյանին (Թումանյանին)⁶⁵, 40 տարեկան, որպես «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցություն հանցավոր ընկերակցության մեջ մասնակցության մեղադրյալ, այսինքն՝ Քրեական օրենսգրքի 102-րդ հոդվածով նախատեսվող հանցագործությունների մեջ, զՏԱ.

1. Որ Յովհաննես Թումանյանը մերկացվում է սույն հանցագործությունների մեջ, ինչպես 1907թ. հեռագրերում նշված, այնպես և քննության ժամանակ հարցաքննված վկաների ցուցմունքներով, 2. Որ նրան սպառնացող պատիժը զուգորդվում է ունեցվածքի իրավունքից զրկումով:

Ելնելով վերոշարադրյալից Դատական Քննիչը՝ ղեկավարվելով Քրեական դատավարության օրենսգրքի 416-րդ հոդվածի 4-րդ կետով, 423-րդ և 428-րդ հոդվածներով ու Քրեական օրենսգրքի 102-րդ հոդվածով, ՈՐՈՇԵՑ.

Նշված մեղադրյալ Յովհաննես Թումանյանից պահանջել գրավ 5.000 ռուբլի, իսկ մինչ դրա մուծումը՝ պահել կալանքի տակ Մետեխի բանտում, ինչի մասին և հայտնել նրան:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՂԱԱ, Ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թ. 435:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Թիվ 4 ՄԵՂԱԴՐԱՎԱՆ ՎԵՒՈ

Թիֆլիսի նահանգի ազնվական Յովհաննես Տեր-Թադևոսով Թումանյանը, 40 տարեկան, մեղադրվում է այն բանում, որ.

50. Յովհաննես Թումանյան - եղել է [33Դ] Թիֆլիսի կազմակերպության անդամ, 1906թ. ընկերակցության մյուս անդամների հետ կազմակերպել է տեղական կոմիտե Բորչալուի գավառի

փոխանցեց 300 ռուբլի Լիսիցյանին հայոց լեզվի մեր ուղեցույցի⁶⁵ հրատարակության համար: Դրա համար էլ մենք հնարավորություն չունենալով այդ գումարով հրատարակել մեր աշխատանքը՝ որոշեցինք Լիսիցյանի խորհրդով, որը բժիշկ Բուդուգովի ժանոթն էր, դիմել վերջինիս խնդրանքով՝ պարտքով մեզ գումար տալ հրատարակության համար, և այդ առթիվ հեռագիր ուղարկեցինք: Բայց Բուդուգովից ոչ մի պատասխան չստացանք: Չետո նրանից պատասխան ստացանք, բայց ինչ՝ չեն հիշում:

Ինչ վերաբերում է երրորդ հեռագրին, ապա այդպիսին ես ստացել եմ Արտեմ Քոչարյանցից՝ «Արտյուշ» ստորագրությամբ: 1907թ. հուլիսի 23-ի Ո. 9594 այդ հեռագրում նա հաղորդում էր ինձ Մանգլիս, որ Վահրամի [Նալբանդյան] ժամկետը վերջանում է, և հարցնում էր՝ որտեղ է Ջարգարյանցը, խնդրելով հաղորդել «Նարիսխ» թերթին: Այդ հեռագիրը վերաբերում է Նալբանդյանցի կողմից զինծառայության կատարմանը: Արտյուշը խնդրում էր ինձ գրել բժիշկ Ջարգարյանցին, որպեսզի վերջինս խնդրի Ալեքսանդրապոլում զինվորական բժշկին, որի ազգանունը չեմ հիշում, աջակցել ազատելու Վահրամ Նալբանդյանցին զինծառայությունից, քանզի նա օգտվում էր առաջին կարգի արտոնությունից, որպես հոր սպանությունից հետո ընտանիքի միակ ղեկավար: Կարդացածին ավելացնում եմ՝ ես հանդիպել եմ Սուրենին, երբ մեկնում էի գավառապետի մոտից Դսեղ գյուղ, և ոչ թե՛ մինչ այդ: Ջուրտարյովը ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ չի եղել, այլ միայն Բորչալուի գավառում վերջինիս լիազորը: 1906թ. սկզբում, երբ ես գտնվում է Դազախի գավառի Բարոնախ⁶⁶ գյուղում, մեկնել էի Լոռվա շրջանի հարգարժան անծանց հետ, որպեսզի հաշտեցնեմ հայերին և թաթարներին, քանզի հայերը ... բողոքում էին հայտնի Շիխալիի⁶⁷ դեմ, որ «նրանք նեղում են մեզ և բորբոքում կրքեր»: Մենք՝ Լոռեցիներս, Դազախեցիների⁶⁸ հետ միասին առաջարկեցինք Շիխալիին և նրա համախոհներին անմիջապես հեռանալ և նրանք մեկնեցին, ինչը կանխեց թաթարների և հայերի ընդհարումները: Ընթերցված է:

Բնագիրը՝ համապատասխան ստորագրություններով:

ՂԱԱ, Ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թթ. 429-431:
Թարգմանություն ռուսերենից:

⁶⁵ Նկատի ունի հայոց լեզվի «Լուսաբեր» դասագիրքը:
⁶⁶ Ճիշտը՝ Բարանա, այժմ՝ քաղաք Նոյեմբերյան, Տավուշի մարզում:
⁶⁷ Ճիշտը՝ Շալի կամ Շի-Ալի - թաթար ավազակապետ:
⁶⁸ Փաստաթղթում մեծատառերով են գրված:
⁶⁹ Փաստաթղթում ազգանունը նշված է այս երկու տարբերակներով:

Իզահատ գյուղում, իրականացրել է հարկադրական դրամահավաքներ այդ գյուղի բնակիչներից և նույն թվին շրջագայելով կազմակերպության [ՂՅԴ] հանձնարարությամբ Ղազախի գավառի սահմաններում՝ մահմեդական բնակչությանը խռովարարական գործողություններ սարքելու կոչ է արել՝ մահմեդականներին ընկերակցության կողմից զենքով ապահովելու տեսքով աջակցություն խոստանալով:

ք. Նովոչերկասկ, 1911թ. մայիսի 28

ՂԱՏԱԿԱՆ ՆԻՍՏԻՆ ԿԱՆՉԿԵԼՈՒ ԵՆԹԱԿԱ ԱՆՁԱՆՑ ՑՈՒՑԱԿ

ՄԵՂԱԴՐՅԱԼՆԵՐ

51. Հովհաննես Տեր-Թադևոսով Թումանյանց և հտ. 21, գործի թերթ 7455⁷⁰, ք. Թիֆլիս:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 243, 255:
Թարգմանություն ռուսերենից:

⁷⁰ Սա դատական բնագրային գործի տվյալներն են: